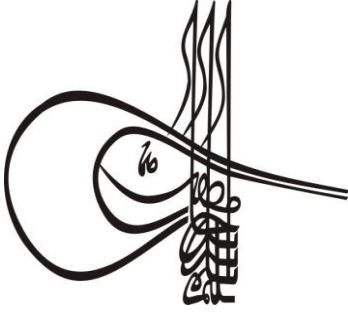

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Volume 11/8 Spring 2016, p. 335-360

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9627>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 09.05.2016

✓ Accepted/Kabul: 12.06.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Alpaslan ALİAĞAOĞLU –

Prof. Dr. Kadir TEMURÇİN – Doç. Dr. Faruk ALAEDDİNOĞLU

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI DÖNEMİ ANADOLU ŞEHİRLERİ ÇARŞI SİSTEMİNİN FONKSİYONEL ANALİZİ

Mehmet Sait ŞAHİNALP - Veysi GÜNAL***

ÖZET

Osmanlı şehirlerinin karakteristik özelliklerinden biri şehir hayatının merkezinde yer alan çarşılardır. Şehirlerin sahip olduğu çarşıların büyüklüğü veya küçüklüğü, şehrin gelişmişlik seviyesinin bir göstergesi niteliğindedir. Bu makalede, Osmanlı dönemi çarşılarının sahip oldukları fonksiyonlar ortaya konulmuştur. Osmanlı şehir çarşıları, temel olarak ekonomik ve sosyal fonksiyonlara sahip kompleks bir sistemdir. Genellikle merkezi bir cami etrafında gelişen çarşılar, şehrin en önemli ticaret merkezini oluşturmaktadır. Bu çarşılarda ulusal düzeyde ticaret yapıldığı gibi uluslararası düzeyde de ticaret yapılmaktaydı. Bunun yanında sanayi fonksiyonuna sahip, imalat yapılan çarşılar da mevcuttu. Bu tür çarşılar genel olarak ticaret alanlarının etrafında yer almaktaydı. Çarşıların diğer bir ekonomik fonksiyonu da ulaşım faaliyetidir. Yolcu ve yük taşıyan kervanların hazırlandığı, uzak mesafelerden gelen kervanların yolcu ve yüklerini indirdikleri bir terminal görevi de görmüşlerdir. Bu nedenle çarşılar ulaşım fonksiyonuna da sahiptir. Çarşılar, ticaret, imalat ve ulaşım gibi “ekonomik fonksiyonlar” yanında; dini, idari, eğitim, sosyal güvenlik, dinlenme ve konaklama, kişisel bakım gibi çeşitli sosyal fonksiyonlara da sahipti. Osmanlı çarşılarında şehirde ve kırsalda yaşayanların, diğer şehirlerden veya ülke dışından gelen yolcu ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılayan birçok sosyal donatı tesisleri de bulunmaktaydı. Genellikle bir vakıf bünyesinde inşa edilen cami, han, hamam, darüşşifa, medrese, çarşıları şehrin sosyal yaşamının merkezi haline getirmiştir. Yine ahilik ve lonca teşkilatları çarşılar sosyal güvenlik fonksiyonu kazandırmıştır. Şehrin idare edildiği hükümet konaklarının genellikle çarşı alanı içinde yer alması, çarşıların yönetim fonksiyonuna sahip olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla çarşılar şehrin sadece ekonomik merkezi değil, aynı zamanda şehir sosyal hayatının da merkezi konumundaydı. Bu nedenle de Osmanlı şehirleri, diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi, çarşılar etrafında gelişmişlerdir.

* Sorumlu yazar, Doç. Dr. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, El-mek: sahinalp@harran.edu.tr

** Doç. Dr. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü El-mek: vgunal@harran.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Çarşı, Osmanlı Şehirleri, Şehir Coğrafyası, Şehirsels Fonksiyonlar, Tarihi Coğrafya.

FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE BAZAAR SYSTEM OF OTTOMAN PERIOD ANATOLIAN CITIES

ABSTRACT

One of the main characteristics of Ottoman cities is their bazaars that placed in the center of urban life. The size of bazaars was a sign of development level of the cities. Aim of this article is to investigate the main functions of Ottoman bazaars. The bazaars of the Ottoman cities were a system which had various functions. With their economic and social function the Ottoman City Bazaars can be considered as a complex system. Generally, the city bazaars established around a central mosque had constituted the most important trade center of the cities. Not only were there national trade in these bazaars, but also international trade. In addition, along with their industrial function, in some of the bazaars manufacturing was also being taken place. This type of bazaars were usually located around the trade areas. Transportation activity was another economic function of the bazaars. Caravans coming from long distances were unloading their passengers and freight in the bazaars such as at train stations. Some bazaars were also the temporary stopping stations for caravans where they get their passengers and freight. Besides economic functions, the Ottoman bazaars had also "social functions" such as the religious, administrative, education, social insurance, recreation and accommodation and various personal services. The bazaars had also some social facilities, meeting the needs of those who living in the city or villages around the city and also merchants and passengers coming from other cities or from abroad. Mosques, hotels (khans), baths (hammams), hospitals (darushifas) and schools (madrasahs), built usually within the scope of a foundation had become bazaars in the center of social life. Akhism and Guild organization of the bazaars had brought social insurance function. The governmental palaces and courts, located usually in the bazaars had caused bazaars to have administrative and judicial functions too. Not only were the bazaars an economic center, but they also formed the center of urban social life. That's why the Ottoman cities developed around the bazaars, as in other Islamic cities.

STRUCTURED ABSTRACT

Ottoman era city bazaars had sophisticated system including several functions. Those bazaars formed under the influence of traditional and historical Turkish urbanisation culture. Especially urbanization form of Seljukis influenced Ottoman cities and most of the Ottoman era city bazaars were mainly based on Seljukis era city bazaars.

Almost all of the bazaars had been located near the citadel and cities had spreaded around the bazaars. Like the city center all bazaars

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

had it's own center. Because all bazaars had gathered around the "Grand Markets (badastan)" or "Grand Mosques (Ulu Jami)" or both of them. All stores, shops, workshops, inns (Hans), mosques, schools (primary, secondary schools and madrasahs), baths, hospitals (darushifa) and cafes were taking place around that core consisting Grand Mosque and Grand Market. All those buldings had been built by foundations established by Ottoman pashas or governors. As these buildings were built by foundations no one owner of his shop or workplace. The rental fees of all workplaces were main income of these foundations. Ottoman city bazaars were socially and economically center of the city life. There were being carried out many social and economical activities in theese places. There were not residential spaces in the bazaars but all bazaars were surrounded by residential areas. That's why bazaars were including all social and economical functions of city except from residential function. Bazaars had been also spatially located in the city center, besides being in the center of city life.

Ottoman era city bazaars had two main functions including social and economical functions. But most important function of bazaars were economical. Economical functions of bazaars were including trade, atelier type of industry and transportation. The most important place in the bazaars was Grand Market (Badastan), including many stores selling valuables things, especially including fabrics, silk, hand made metalic products and spices. Grand Markets were such an important place in the bazaars that taxes were being collected, market prices were being determined and all economical activities were being managed in it. That's why Grand Markets were center of the local, national and international trade activities. Grand markets had been surrounded by many workplaces and shops. The shops operating in the same sectors had gathered in the same place, on the two side of one or several streets placed in the bazaar. For example while shoe sellers were gathered on same street or streets, spice sellers were gathered in the another part of bazaars but on the same street. That's why Ottoman city bazaars traditionally had divided into several sections. This property was also true for industrial areas of bazaars. Other trade centers in the bazaars were inns (khans). There were three kind of inns taking place in the bazaars. The most of the inns were being used as shopping center. The other kind of inns were being used just as hotel but some inns had both hotel and shopoping center function.

Other economical function of bazaars was industry that generally based on hand made manufacturing. Industrial areas of bazaar were taking place around the trade center of bazaar and manufactured goods were being sold in same workplace or in trade areas. As in trade areas of bazaar, manicturing areas were divided into some sections by it's production sectors. There were several manufacturing bazaars specialized in same sector such as coopersmith bazaar, blacksmith bazaar, tinsmith bazaar, furrier bazaar, carpet and rug bazaar, shoemakers bazaar etc. Those manufacturing work places were generally meeting needs of people living in the city and in rural. But goods producted in these industrial bazaars also were being sold at national or international level.

Transportation is one of the important economical function of bazaars. Since bazaars located in the city center, all main inner or

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

intercity roads were linking each other around the city bazaars. Loads and passengers brought from other cities or countries by caravans were being unloaded around the bazaars and while some goods were being distributed in the bazaars some other parts of goods were being transferred to other caravans. Because of this characteristic of bazaars it can be said that bazaars were the junction point of the city.

City bazars not only have economical functions but also have some social functions. Ottoman city bazaars were at the center of the urban social life too. There were several places in the bazaars that meeting social needs of the people. The most important social function of bazaars was religious function. Bazaars had been formed and gathered around the it's core including Grand Mosque. This characteristic can be seen in some old bazaars of European cities that churches take place at the center of them. Besides Grand mosque there were many other mosques in the bazaars, ut unlike Grand Mosques, other mosques placed in the bazaars were small. Shopkeepers around, local people and foreigner merchants coming city to shopping were praying in them. There were also some tomb of scholars in the courtyard of mosques that they were often being visited by local people and foreigner people. Those mosques and tombs of scholars had brought religious function to the city.

There were many madrasahs (universities), high schools and elementary schools in the edge zone of the bazaars that residential areas of the cities were begining from this zone. This area was a transition zone taking place between industrial areas of bazaars and residential areas. Most of these school were part of a complex named kulliyah (a complex including mosque, school, hospital, almshouse, small market, bathhouse) and built near the mosques. Unlike high and elementary schools, most of the madrasah were taking place in this zone. Thats why this transition zone had educational function since it had madrasah, as most important educational instutions of the city.

Another function of bazars were social insurance function. Professional association, determining professional principles and rules and providing social assistance to it's member were taking place in the bazaars. Especially Akhi instution as a best example of occupational solidarity instution was determining occupational moral values of every bussines sector and cooperating occupational masters. This instituion also had vocational school property that all apprencites had to take their certificate from this instution.

Ottoman era city bazaars had another social functions such as judical and administrative function, health and social assistance function and personal service function. Administrative buliding of the cities and citys court were taking place in the bazaar system. Court-house and governorship buildings had generally been built near the city castle or grand mosque. That's why cities were being governed from it's bazaars. Hospital (Darüşhifa) and almshouse (imarethane) of city were also taking place in the bazaar system. Patients and poor people in need had to receive these service from the hospital and almhouse built in the bazaars. Bazaars had some personal service functions too. There were restaurant, barbers, cafes, baths and hotels around the center of bazaars. Those work places were hosting local people and merchants.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

The merchants coming from other cities and other countries were being accomodated some inns have hotel function.

Keywords: Bazaar, Ottoman Cities, Urban Geography, Urban Functions, Historical Geography.

1. GİRİŞ

Terim olarak Farsça cihar (dört) ve Arapça sūk (cadde) tamlamasından oluşan “çarşı” dört sokak veya caddenin birleşim alanı anlamına gelmekte ve Arapça’da “sūk”, İngilizce’de “bazaar” veya “souk” olarak adlandırılmaktadır. Anadolu’da çarşı terimi, alışveriş yapılan mekânları ifade etmede kullanılmaktadır. Çarşı ile ilgili yerli-yabancı birçok araştırmacı çeşitli tanımlar yapmışlardır. Özdeş, iki tarafında dükkânları olan ve üstü kapalı veya açık alışveriş alanları (Özdeş 1998:7); İncalcık ise, merkezinde bedesten olan, esnaf gruplarına ait dükkânlar ve imalathaneler ile han, hamam, cami, imaret ve hastaneden oluşan bir sahnenin toplu adı (İncalcık 1997:120) olarak tarif etmektedir. Ergin, Bizans döneminden kalma bir bedestenin karşısında dört sokağın birleşim alanının bulunmasıyla “çar’su” teriminin ortaya çıktığı (Ergin 1993:360) görüşündedir. Wolfe’ye göre, çarşı, sanayisi az gelişmiş ülkelerde bir sokak etrafındaki dükkânlardan oluşan alışveriş kompleksidir (Wolfe 1963:24). Osmanlı çarşıları, genellikle bir bedesten etrafında gelişme gösteren çevresindeki işyerleri, han, hamam, cami ve darüşşifalardan oluşan bir komplekstir (Atalan Ve Arel, 2016:221). Osmanlı çarşıları incelendiğinde; birçok işkolundan oluşan, aynı işkolundaki dükkânları bir arada bulunduran ve genellikle bir cami veya bedesten etrafında gelişen; yerel, ulusal veya uluslararası düzeyde imalat ve ticaret fonksiyonu ağır basan; aynı zamanda çeşitli sosyal fonksiyonları da olan ve şehrin merkezî konumunda yer alan kompleks bir sistem olarak tarif etmek mümkündür.

Tarihsel süreçte çarşıların önemli dinî yapılar etrafında geliştiği görülmektedir. Ortaçağ Avrupa’sı ve Ortadoğu’daki şehirlerde çarşılar ulu cami veya katedraller etrafında gelişmiş ve bu iki dinî yapı, sanayileşmiş şehirlerdeki “merkezî iş alanları”ndan daha etkin bir rol oynamışlardır (Sjoberg 1955:439). Osmanlı dönemi çarşılarında da aynı durumu görmek mümkündür. Anadolu ve Rumelideki ilk yerleşim alanları bir mescid veya zaviye etrafında gelişme göstermiştir (Alkan, 2008:4). Bir bedesten veya ulu cami etrafında gelişen ve genellikle içkaleye yakın olan çarşılar, sadece ticaret yapılan mekânlar değil, aynı zamanda çoğunlukla el sanatlarına dayalı imalat fonksiyonu olan ve üretilen malların yine çarşı içinde pazarlanabildiği mekânlardı. Ülgener, şehir ekonomisinin temelini çarşılar da bulunan üretici-satıcı ve sanatkârlardan oluştuğunu ifade etmektedir (Ülgener 1991:33).

Çalışmada “Osmanlı dönemi çarşıları sadece ekonomik hayatın merkezinde mi yer alıyordu?”, “şehrin sosyal hayatında çarşıların rolü neydi?” sorularına cevap aranmıştır. Başta tarih olmak üzere, şehir ve bölge planlama, sanat tarihi, ekonomi vb. alanlarda yayınlanmış çeşitli çalışmalardan yararlanılarak, interdisipliner bir yaklaşım ve coğrafi bir perspektifle çarşıların fonksiyonları ortaya çıkarılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın hazırlanmasında coğrafyanın temel bilgi kaynaklarından olan gözlem metodu önemli bir yer tutmuştur. Araştırmada örneklem grubu olarak ele alınan Bursa, Kayseri, Konya, Erzurum, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi şehirlerin tarihi çarşıları gezilmiş, çarşılardaki yapılar haritalara aktarılmış ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Çalışma sırasında çarşıların fonksiyon alanları ile ilgili elde edilen veriler Coğrafya’nın dağılışı, bağlantı ve nedensellik ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmiş ve karşılaştırmalar yapılarak sonuçlara ulaşılmıştır.

2. TARİHSEL SÜREÇTE OSMANLI ÇARŞILARININ GELİŞİMİ VE TEMELLERİ

Osmanlılardan önce Anadolu’da Selçuklu medeniyetinin izleri hâkimdi. Aynı kültürün bir parçası olarak, Selçuklu şehircilik anlayışı Osmanlı Devleti için bir model ve temel oluşturmuştur. Selçuklular döneminde inşa edilen birçok çarşı, Osmanlı döneminde de varlığını sürdürmüş, bazıları da yeni yapıların eklenmesiyle geliştirilmiş veya yeniden imar edilmiştir. Şehirlerde ise inşa edilen çarşılar yanında, şehirde yaşayan ve dışarıdan gelenlerin kişisel ihtiyaçlarının karşılanabileceği han, hamam, cami ve mescit gibi tamamlayıcı, sosyal fonksiyonu olan yapılar da oluşturulmuştur.

Şüphesiz ki, Osmanlı çarşılarının şekillenmesi ve gelişiminde İslam ve Türk şehircilik anlayışının önemli bir rolü vardır. İslam dininin ticarete ve hayır yapmaya verdiği önem, ekonomik ve sosyal amaçlı yapıların oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. Yine Türk-İslam şehircilik kültürünün şehir içi arazi kullanım özellikleri, şehirlerin merkezini oluşturan çarşıların şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Örneğin, Osmanlı çarşıları, toplu ibadet ve mahremiyet gibi nedenlerle şehir içerisinde ikamet alanlarından neredeyse kesin çizgilerle ayrılmıştır (Can 1995:29). Bu iki ana kesim arasında medreseler ve yönetsel yapıların yer aldığı alan, bir geçiş kuşağı oluşturmaktadır. Orta Asya Türk şehirleri, “iç kal’a”, “şehristan” ve “rabad” olmak üzere üç kesimden oluşmaktaydı ve şehristan, sahip olduğu sosyal ve ekonomik özellikler açısından şehir hayatının merkezini oluşturmaktaydı (Kuban 1968:54). Osmanlı dönemi çarşılarının şekillenmesinde, Selçuklu döneminde inşa edilmiş ticaret alanlarının ve yine bu dönemde gelişmiş olan ticaret yollarının önemli bir etkisi olmuştur (Atalan ve Arel, 2016:221) Selçuklu döneminde çarşı-pazarlar, şehrin merkezini oluşturan “şehristan” veya “batın-ül medine”den şehir surlarına doğru uzanmaktaydı (Barthold 1963:156). İslam şehircilik kültüründe şehirlerin, genellikle merkezî bir cami çevresinde bulunan ticaret alanlarının etrafında geliştiği görülmektedir (Ergenç 1978:104-105; Saoud 2002:6).

İçkalede saraylar ve yöneticiler yer alırken, bu alanın hemen yakınında devlet görevlileri, esnaf ve sanatkârların ikamet alanları ile çarşı konumlanmıştır. Bu alan ile surlar arasında kalan kesim ise ikamet alanı olarak kullanılmış ve böylece şehirler cami, kale ve çarşının oluşturduğu merkez etrafında gelişme göstermiştir (Erzen 1991; Hatice. G. Akgün, 2005, s.7’den naklen). Genellikle kale ile surlar arasında yer alan ve ticari alanları kendine çeken ana yollar üzerinde, “uzun çarşı”lar ortaya çıkmıştır (**Resim 1, 2**). Bu nedenle Osmanlı dönemi çarşıları şehir içinde özel bir konuma sahiptir ve bu konumları itibarıyla da önemli gelişmeler göstermiştir.

Resim 1. Bursa Uzun Çarşı (2011)

Resim 2. Gaziantep (Ayıntab)Uzun Çarşı (2010)

İmparatorluk topraklarında, İpek yolu ve Baharat yolu gibi Avrupa ile Uzakdoğu ve Ortadoğu’yu birbirine bağlayan önemli ticaret yolları bulunmaktaydı. İstanbul’dan başlayarak Anadolu, İran, Irak ve Arabistan Yarımadası’na uzanan üç ana yol vardı. “Sağ kol”, “sol kol” ve “orta kol” olarak adlandırılan bu ana yollar (Halaçoğlu 1998:165) birbiriyle tali yollarla

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

bağlanmıştı. Yeni yollar, köprüler, kervansaraylar ve ticaret yapıları ile sosyal hizmet veren yapıların inşa edilmesi, şehir çarşılarının ulusal ve hatta uluslararası düzeyde bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Osmanlı döneminde özellikle başkentlik yapan şehirlerde çarşıların daha gelişmiş olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin plânlı olarak çarşı-pazarlarının ilk inşa edildiği şehri Bursa'dır. Başkentlik fonksiyonu, ipek ticareti ve İran üzerinden Uzakdoğu, Bağdat, Halep, Musul'a bağlanan önemli yollar üzerinde yer alması (Bağbancı 2008:344-345), Bursa'nın ticaret potansiyelini arttırmış ve inşa edilen ticaret ve sosyal donatı yapılarıyla Bursa çarşısı büyük bir öneme sahip olmuştur (**Resim 3**). Aynı şekilde, fethedilmelerinden sonra, açık ve kapalı çarşılar, han, hamam, bedesten, dükkân, cami, mescit ve diğer yapıların inşa edildiği, Edirne ve İstanbul önemli ticaret merkezleri haline gelmişlerdir.

Yine önemli ticaret yollarının kesişim noktasında yer alan ve başta Şam, Halep, Kahire ve Payas (Karagöz 2009:267-271) olmak üzere birçok şehirle önemli ticaret bağlantıları bulunan Kayseri gibi, Konya, Arz-ı Rûm (Erzurum), Trabzon, Ayıntab (Gaziantep), Diyarbakır (Diyarbakır), Ruha (Şanlıurfa) ve daha birçok şehrin ve çarşılarının gelişiminde aynı özellikler görülmektedir.

Coğrafi keşifler sonucu Afrika kıtasını dolanıp, Uzakdoğu'ya ulaşan yeni denizyollarının keşfedilmesi, imparatorluk topraklarındaki ticaret yollarının önemini yitirmesine sebep olmuşsa da (Akdağ 1949:513). takip eden yüzyıllarda bu yollar ticaret kervanlarının geçişinde yine de belirli bir öneme sahip olmuştur. Akdeniz'de ticaretin önemini koruması ve alınan çeşitli tedbirler, XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başındaki savaşlarla zor durumda kalan Osmanlı Devleti'nin ekonomik kayıplarını azaltmıştır (Tabakoğlu 1985:391; Raymond 1995:446-449; Wallerstein ve Tabak 1999:202-209).

Resim 3. Bursa Çarşısından Genel Bir Görünüm (2011)

3. OSMANLI ÇARŞILARINDA MÜLKİYET DURUMU

Osmanlı Devleti'nin İstanbul, Bursa, Edirne, Erzurum, Diyarbakır, Halep ve Şam gibi gelişmiş şehirleri incelendiğinde, şehirlerin can damarını oluşturan ekonomik yapıların, genellikle cami, aşevi ve diğer imaretler gibi sosyal hizmet amacı taşıyan kuruluşların giderlerini karşılamaya yönelik olarak inşa edildiği görülmektedir. Özellikle İslam dininin muhtaçlara yardım yapılmasına verdiği önem bu tür hayır kurumlarının toplum içinde önemli bir yere sahip olmasına neden olmuş ve vakıflar teşkil edilmiştir. Elbette ki, ticari yapıların oluşturulması, sadece hayır kurumlarına gelir getirme amacıyla açıklanamaz. Özellikle Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret yolları üzerinde oluşu ve dolayısıyla Avrupa, Uzakdoğu ve Ortadoğu arasında bir köprü vazifesi üstlenmiş olması, şehirlerde ekonomik potansiyelin yüksek olmasına neden olmuştur. Bu potansiyel, ticaret ve üretimin yapıldığı çeşitli alanların oluşturulması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca şehirlerin doğası gereği, etki alanı içerisindeki kırsal alanların ve kendisinden küçük şehirlerin yer aldığı bir alanın merkezinde bulunması, üretim ve pazarlama zincirinde çarşıların varlığını vazgeçilmez kılmıştır.

Toplumsal hayır işlerinin yapıldığı en önemli kurum vakıflardır. İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren, sosyal yardım ve diğer hizmetler için kurulmaya başlanan vakıflar (Singer 2007-2011:2) ile bünyelerindeki dini, kültürel, sosyal-ticari özelliğe sahip birçok yapı (İnalcık 2000:120), başta padişahlar olmak üzere, vezirler, önemli devlet görevlileri ve zenginler tarafından tesis edilmiştir (Şen 2002:33; Cezar 1989:1405; Yediyıldız 1986:170). Bu gelenek, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde derin etkileri olan “dini ve hukuki bir kurum” (Aydın 1999:253; Halaçoğlu 1993:434) olarak, Osmanlı şehirlerinin imarında ve yapılanmasında önemli bir rol oynamış ve inşa edilen “külliye”ler (Akgün 2005:14) ekonomik ve sosyal hayat açısından şehrsel gelişmenin yönünü önemli ölçüde belirlemiştir.

Osmanlı dönemi vakıfları üç temel üzerine bina edilmiştir. Bunlar: bağışlar, gelirler ve hizmet edilmesi düşünülen amaçlardır (Çizakça 2006:23). Elde edilen bağış ve gelirlerle, vakıfların temel amacını oluşturan başta dini hizmetler olmak üzere, sağlık, düşkünlere yardım, şehrin imarı, eğitim ve daha birçok sosyal hizmet, hayır kurumları vasıtasıyla yerine getirilmekteydi.

Osmanlı çarşılarında yer alan birçok han, hamam, dükkân, bedesten ve esnaf çarşılarının büyük bir kısmının mülkiyeti vakıflara aitti. Fakat XVI. yüzyılda Anadolu'da mülkiyeti şahıslara ait olan kapalı çarşı ve bedestenler de mevcuttu. Sonraki dönemlerde bu çarşı ve bedestenler, kısmen veya tamamen vakıflara devredilmişlerdir (Faroqhi 2000:34). Osmanlı çarşılarındaki işyerlerinin mülkiyet durumu incelendiğinde, bedesten, han ve pazarlarda bulunan işyerleri içinde özel mülkiyetin az olduğu görülmektedir. Özellikle han ve hamamlar içinde özel mülkiyet, diğer ticaret yapılarına göre daha fazladır. Özel mülkiyetin olduğu diğer bir ticaret yapısı dükkânlardır ki, bunların da az bir kısmı şahıslara aittir (Faroqhi 2000:13-14, 42, 378). Vakıf mallarına ait herhangi bir mülk kullanılmak istendiğinde belirli bir miktar peşinat ve her yıl belirli bir miktar ücret ödeme zorunluluğu bulunmaktaydı. Bunun dışında kiralama ve devretme ile ilgili belirlenmiş kurallar (Ergenç 1978:108) mevcuttu. Yukarıda belirtilen özellikler nedeniyle vakıf sistemi, ekonomik hayat yanında sosyal hayata da yön veren ve Osmanlı şehirlerinin gelişmesini sağlayan önemli bir faktör olmuştur.

4. ÇARŞILARIN FONKSİYONLARI

Osmanlı şehirlerinde çarşıların şehir hayatı içinde çok önemli bir yeri bulunmaktaydı. Çarşılar sadece ticaret ve imalat yapılan yer değil, aynı zamanda çeşitli sosyal ihtiyaçların da karşılandığı bir mekândı. Çarşılar sahip olduğu özellikleri itibarıyla, sosyal ve ekonomik ihtiyaçların karşılandığı birçok yapının bir arada bulunduğu kompleks bir sistem özelliğindedir. Bu sistem içinde büyük çoğunlukla demirciler, bakırcılar, dericiler gibi atölye tipi imalat yapan işyerleri; birçok malın pazarlandığı ve aynı meslek grubundaki esnafın bir arada olduğu perakende/toptan ticaret alanları; şehir halkı veya dışarıdan gelen tüccarlar için ibadethaneler, medreseler, konaklama veya konaklama-ticaret fonksiyonlarına sahip hanlar, kişisel hizmetlerin sağlanmasına yönelik hamamlar, berberler gibi çok sayıda işyeri yer almaktaydı.

Osmanlı şehirlerinde çarşı, şehir içi ve şehirlerarası yolların kesişim alanında yer almaktadır. Çarşılardan çevreye doğru uzanan yollar, mahallelere veya şehir surlarında yer alan kapılara ulaşmaktaydı. Yukarıda da sayılan özellikler nedeniyle çarşılar, şehrin ve şehir hayatının merkezini oluşturmaktaydı. Sosyo-ekonomik aktivitelerin en yoğun olduğu alan olması itibarıyla, şehrin en canlı, en hareketli kesimini oluşturmaktaydı ve aynı zamanda şehirde yaşayanların ve dışarıdan gelenlerin sosyal ve ekonomik açıdan buluşma yeri idi. Bu nedenle Osmanlı şehirlerindeki çarşılar, şehir coğrafyasında çoğu zaman canlı bir organizmaya benzetilen şehrin “kalbi”ni oluşturmaktaydı.

4.1. Ekonomik Fonksiyonlar

4.1.1. Ticaret Fonksiyonu

Ticaret, tarihin pek çok döneminde olduğu gibi, Osmanlı Devleti döneminde de ekonomik hayat içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı Devleti sahip olduğu özel konumu nedeniyle Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu'yu birbirine bağlayan İpekyolu ve Baharat Yolu gibi önemli ticaret yollarının güzergâhında yer almaktaydı. Bu güzergâhlarda bulunan şehirlerde ticaret fonksiyonu önemli ölçüde gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nde başta İstanbul olmak üzere, Edirne, Bursa, Konya, Kayseri, Sivas, Amasya, Antalya, Erzurum, Sinop, Trabzon, Diyarbakır (Diyarbakır), Ruha (Şanlıurfa), Halep ve Şam gibi şehirler ticaretin gelişmiş olduğu önemli merkezler arasında yer almaktaydı.

Osmanlılar döneminde, uluslararası ve ülke içi ticarete konu olan malların alışverişi için çarşılarda çeşitli özel ticari yapılar inşa edilmiştir. Selçuklulardan kalan ticari yapılar onarılarak kullanılmaya devam edilirken, yeni ticari yapı ilaveleriyle çarşıların ekonomik potansiyeli arttırılmaya çalışılmıştır. Şehir çarşısında aynı meslek grubunda yer alan esnafın bir arada olduğu, çok çeşitli çarşı-pazarlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında sadece satış yapan esnaf çarşıları olduğu gibi, üretim yapanlar da bulunmaktaydı (Muşmal 2006:223-224). Osmanlı şehir çarşılarında, dükkânlar, hanlar ve bedestenler olmak üzere, üç ana ticaret yapısı grubu bulunmaktaydı (Cezar 1985:19). Bu grup içinde önemli bir yer tutan hanların farklı fonksiyonları bulunmaktaydı. Bunların bazıları sadece ticaret veya günümüz otelleri gibi sadece konaklama amaçlı iken, bazıları da konaklama ve ticaret amacıyla kullanılmaktaydı. Özellikle ülkelerarası ve ülke içi ticaretin yapıldığı hanlar, çarşı içinde önemli bir yere sahipti. Ticari anlamda hanların en önemli fonksiyonları, alış-verişin yapılması, kervanlar tarafından getirilen malların depolanması ve ticareti yapılan mallar üzerinde vergi kontrolünün yapılabilmesidir (Ersoy 2001:2; Faroqi 2000:33). Mevcut han sayısı, ticari yönden o şehrin gelişmişlik göstergesi olarak kabul edilmektedir. Osmanlı döneminde ticaretin gelişmiş olduğu şehirlerde çok sayıda han bulunmaktaydı. Öte yandan ticarete konu olan mallar, vergi denetim özelliği, hanlara gelen tüccarların yoğunlukla gelmiş oldukları ülkeler ve hanların yapı malzemesi (**Resim 4**) gibi bazı özellikler, hanların isimlendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı döneminde birçok han, toptan ticareti yapılan malların adıyla anılmıştır. Bursa'daki Koza Han (**Resim 5**), Pirinç Hanı, Tuz Hanı, Gaziantep'teki Tuz Hanı (**Resim 6**), Kürkçü Hanı, Tütün Hanı, Buğday Hanı, Kayseri Melikgazi'deki Pamuk (Kapan) Hanı, Kastamonu'daki Kendir Kapanı (Yanık Hanı), Sivas Çorapçı Hanı, Divriği Pamuk Hanı ve daha birçok han buna örnektir. Yine vergi denetimlerinin yapıldığı hanlar, Anadolu'nun birçok şehrinde "Gümrük Hanı" adıyla anılmaktadır. Şanlıurfa (**Resim 7**), Erzurum, Gaziantep ve İstanbul'daki Gümrük hanları bunlara örnektir. Özellikle toptan alışverişin yapıldığı bu hanlar, tüccarların buluşma yeri özelliğindedir. Şehirlerin tarihi ticaret merkezlerinde yer alan hanların bazıları tüccarların geldiklere yere göre de adlandırılmaktaydı. Kastamonu, İstanbul ve İzmir'de bulunan Acem hanları, İzmir ve İstanbul'daki Arap hanları bu gruba örnek olarak verilebilir.

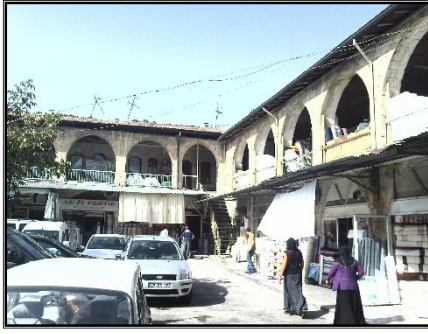
Resim 4. Erzurum Taş Han (2011)

Resim 5. Bursa Kozahan'daki Dükkânlar (2011)

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

Resim 6. Gaziantep Tuz Hanı (2010)

Resim 7. Şanlıurfa (Ruha) Gümrük Hanı (2011)

Ticaret fonksiyonu içinde perakende ticaret de önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle diğer şehirler veya ülkelerden getirilerek hanlarda toptan ticareti yapılan mallar, aynı meslek grubunda yer alan esnafın bir arada bulunduğu pazarlara dağıtılabildi. Perakende ticaretin yapıldığı alanlardan biri de “arasta”lardır. Bir sokağın etrafında sıralanmış halde yer alan dükkânların oluşturduğu pazarlara “arasta” denilmektedir. Farsça bir terim olan arasta, ordularda kurulan pazar anlamına gelmektedir. Fakat dükkânların düzenli bir şekilde, adeta bir ordu disiplini içinde sıralanmış olmalarından dolayı, pazarlar için de “arasta” tabiri kullanılmıştır. Arastaların üstü kapalı olanları da bulunmaktaydı. Fakat çoğu zaman bu arastalar, bedestenlerle karıştırılmaktadır. İki arasındaki en önemli farklar, arastaların mahzen ve kilerlerinin olmayışı, mallarının bedestenlerde satılanlardan daha az değerli olması, bedestenler gibi borsa özelliklerinin bulunmamasıdır. Bazı arastalar, hayır amaçlı yapıların bir bölümünü oluştururken, bazıları da inşa edilen yapının alt katında yer almaktaydı (Çam 1991:335-336; Eyice 1992:303). Arastaların tipik örneğini Payas’taki Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (Resim 8) ve Şanlıurfa’da bulunan Yusuf Paşa Külliyesi’nde görmek mümkündür.

Resim 8. Payas Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi (2010)

Çarşı sistemi içinde yer alan pazarlar, üretilen veya satılan mallara göre adlandırılmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı şehirlerinde buğday pazarı, koyun pazarı, at pazarı, attar çarşısı/pazarı, kunduracılar çarşısı, arasta pazarı, tuz pazarı, kınacı pazarı, eskici pazarı, urgancı pazarı vb. adlarla anılan birçok çarşı-pazar bulunmaktadır. Bu çarşılar uluslararası ticaret yanında, şehir ve kırsalda yaşayan halkın günlük ihtiyaçlarını da karşılamaktaydı.

Çarşılarda yer alan en önemli ticaret yapıları bedestenlerdir. Bedestenler, Osmanlı şehirlerinde ticaret faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanların içinde özel bir öneme sahiptir. Bedesten kelimesi, Arapça ve Farsçadaki “bezzasistan, bezistan” (bez kumaş alınıp satılan yer) kelimesinden gelmektedir. Bedesten için “kaysariyye” denildiği de olmaktadır. Kayseriyye, kale içi anlamına gelmektedir. Osmanlı döneminde bedestenler günümüz büyük şehirlerinde bulunan alışveriş merkezleri gibi görev üstlenirken, aynı zamanda bir borsa olma özelliğine de sahiptir (Eyice 1992:302-303).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

Bedestenler, şehirlerarası ve uluslararası ticaretin yapıldığı yerlerin başında gelmekteydi ve her zaman, şehirlerin ticaret merkezi hükmündeydi. Anadolu Selçukluları'nın son dönemlerinden itibaren oluşturulmaya başlanan bedestenler, beylikler döneminde gelişmeye başlamış ve nihayet Osmanlılar döneminde sayı, fonksiyon ve mimari açıdan zirveye ulaşmıştır (İnan 1996:121). Osmanlı şehirleri arasında kalburüstü olanların bir bedesteni bulunmaktaydı. Özellikle eski şehirlerdeki bedestenler XV. ve XVI. yüzyıllarda inşa edilmişti. Bazı şehirlerde sonraki dönemlerde inşa edilmiş bedestenlerin varlığı, o şehrin son dönemlerde gelişmeye başladığının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Faroqhi ve diğ. 2000:701). Şehirde oturmeyenlar ve ahilik teşkilatı kurallarına uygun olarak çıraklık ve kalfalık eğitimlerinden geçmeyen kimseler bedestenlerde işyeri açamazdı. Güvenlik ekipleri tarafından korunan bedestenlerde, haftanın belirli günlerinde önemli mallar satışa çıkarılır ve kervanlar da o günlerde şehirde olmaya özen gösterirlerdi. Belirlenmiş olan bu günlerde halk, şehrin ileri gelenleri ve yabancı tüccarlar bedestenlerde toplanarak alışveriş yaparlardı. Bu nedenle bedesteni olan şehirler uluslararası ticaret şehri konumundaydılar.

Resim 9.Gaziantep Zincirli Bedesten (2010)

Resim 10. Şanlıurfa (Ruha) Bedesteni (2011)

Şehrin diğer pazar ve hanları genellikle bedestenin etrafında yer almaktaydı. Gerçekte bedestenlerin başlıca dört önemli fonksiyonu bulunmaktaydı. Bunlar; malların fiyatlandırılması; vergilendirilme ve vergilerin toplanması; kamu ve şahıslara ait değerli malların devlet teminatı altında saklanması; şehirler ve ülkelerarası kervanların hazırlanmasıdır (İnalçık 1997:121-122). Bedestenlerdeki dükkânların sayısı azımsanmayacak sayılara ulaşmaktaydı. XVI. yüzyıl itibariyle, küçük ölçekli olarak nitelendirilebilecek olan Beypazarı ve Sivrihisar bedestenlerindeki dükkân sayısı 30'dan fazlaydı. Ankara'nın yeni ve eski bedestenlerinin her birinde 90'dan fazla, Konya bedesteninde 65 ve Denizli (Lazkiye) bedesteninde ise, çevresindekilerle birlikte, 150 dükkân bulunmaktaydı (Faroqhi 2000:35). Osmanlı döneminden günümüze ulaşan ticari veya başka amaçlarla kullanılan birçok bedesten bulunmaktadır. Adana, Payas, Afyon, Edirne Çelebi Mehmet, Bursa Yıldırım Bayezid, Tekirdağ, Isparta, Gaziantep Zincirli (**Resim 9**), Şanlıurfa (**Resim 10**), Kahramanmaraş bedestenleri, İstanbul'un Eski, Yeni ve Sandal bedestenleri ve Ankara Mahmut Paşa bedesteni bunlara örnektir (Osmanlı çarşılarındaki ticaret fonksiyon alanlarının dağılışı hakkında bakınız **Harita 1, 2, 3**).

4.1.2. Sanayi Fonksiyonu

Osmanlı dönemi şehirlerinin çarşı sistemini oluşturan önemli fonksiyonlardan biri de sanayi/imalat fonksiyonudur. Çarşı sistemindeki işyerleri içinde sadece ticaret değil, aynı zamanda sanayi fonksiyon alanları da bulunmaktaydı. İmalat yapılan işyerleri, ticaret alanlarının genellikle çevresinde yer almaktaydı. Çarşıdaki imalat sektörünün başlıca dört ana kolu bulunmaktaydı. Bunlar tekstil, deri, maden ve ahşap işlemeciliğidir. Bunların dışında taş-toprağa dayalı sanayi faaliyetleri de bulunmaktaydı. İmalat sektöründe faaliyet gösteren işyerleri içinde, tekstil üretimi yapan işyerleri sayıca en fazla öneme sahipken, bunu dericilik ve maden işlemeciliği (Faroqhi

2000:40-41) izlemiştir. Az da olsa, Kütahya ve İznik gibi şehirlerde, çini üretimi yapan işyerleri bulunmaktaydı. Genellikle şehir halkının ve çevredeki kırsal alanın ihtiyaçlarının karşılandığı imalat alanları, şehre gelenlerin kolaylıkla ulaşabilecekleri ticaret alanlarının çevresinde yer almaktaydı. Bu alanlarda, ayrıca, şehre dışarıdan gelen yabancı tüccarlara da satılmak üzere çeşitli mallar üretilmekteydi. İmalat sektörü içinde yer alan ilk grupta iplik, kumaş, kilim, halı, çulha dokumacılığı ile bazı kumaşların boyama atölyeleri ve kavafhaneler önemli bir yer tutmaktaydı. İkinci gruptaki deri işlemeciliği sektörü, Osmanlı Devleti'nde küçümsemeyecek boyutlardaydı. Ham deriler işlenerek başta giyim sektöründe kullanılmak üzere debbağhanelerde (tabakhaneler) hazır hale getirilirdi. Çarşı sistemi içinde yer alan üçüncü grup imalat sektörünü ise maden işlemeciliği oluşturmaktaydı. Başta ev ihtiyacını karşılamaya yönelik kap-kacak, alet-edevat yapımı ile karasaban ve koşum hayvanları için metal aksesuarların yapımı önemli bir yer tutmaktaydı. Maden işlemeciliğinin en yoğun olduğu alanlardan biri de bakırcılar pazarı ve çarşısı olarak adlandırılmaktaydı. Atölyelerde bakır madeni işlenerek ev ihtiyacını karşılamaya yönelik kap-kacak ve bakır süs eşyaları üretilmekteydi. Son grupta yer alan ahşap işlemeciliğinin yapıldığı çarşılar genellikle neccar veya nacar pazarı olarak adlandırılmaktaydı. Bu atölyelerde, kapı-pencere, mobilya, kağıt, at arabası, karasaban eklentileri, tarımsal aletler için saplar, beşikler, yürüteçler ve daha birçok ahşap ihtiyaç malzemesi üretilmekteydi.

İmalat alanlarının yer seçimi üzerinde, su temini ve yapılan imalat türünün çevreye vereceği rahatsızlık önemli rol oynamaktaydı. Örneğin önemli miktarda su kullanan debbağhaneler ve boyahaneler su temininin kolay olduğu ve ticaretin geliştiği alana yakın kurulurlardı. Yine gürültü ve kötü kokuların çevreyi rahatsız etmemesi açısından demirci, tenekeci pazarları ile debbağhaneler mümkün oldukça çarşı kompleksinin en dış halkasında yer alırlardı. Osmanlı çarşı sistemi içinde imalatın gerçekleştiği birçok pazar bulunmaktaydı. Üretilen mallara göre isimlendirilen debbağhane, boyahane, saraçhane, kavafhane, sayacılar pazarı, kunduracı pazarı, bakırcılar çarşısı (**Resim 11**), demirci pazarı, neccar pazarı (**Resim 12**), bıçakçı pazarı, keçeci pazarı, kürkçü pazarı gibi imalata yönelik birçok pazar şehirlerde yer almaktadır (Osmanlı çarşılarındaki sanayi fonksiyon alanlarının dağılışı hakkında bakınız **Harita 1, 2, 3**).

Resim 11. Gaziantep Bakırcılar Çarşısı (2010)

Resim 12. Şanlıurfa (Ruha) Nacar Pazarı (2011)

4.1.3. Ulaşım Fonksiyonu

Osmanlı dönemi çarşılarının önemli ekonomik fonksiyonlarından biri de ulaşım fonksiyonudur. Çarşıların ulaşım faaliyetleri üzerindeki etkisi iki şekilde incelenebilir. Birincisi, şehir içi yolların şekillenmesindeki rolü, ikincisi ise şehirlerarası veya uluslararası yük ve yolcu taşımacılığındaki rolüdür.

Osmanlı şehirlerinin yol sisteminde, surlardan itibaren şehir içi yollar veya sokaklar, ikamet alanlarını geçerek çarşıya ulaşmaktadır. Bu nedenle, şehirlerin kalbi olan çarşılar, önemli yolların birleşim alanı ve odağını oluşturmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

Çarşılar ulaşım fonksiyonu kazandıran diğer bir faktör ise, çarşıların yük ve yolcu taşımacılığındaki yeridir. Çarşılar kervanların son veya ilk durakları olma özelliğini taşıma- taktaydılar. Ayrıca transit geçişlerde de kervanların uğrak yerleriydi. Hem yük, hem de yolcu taşımacılığının vazgeçilmez aracı olan kervanlar, çarşılardaki büyük hanlarda hazırlanmaktaydı. Çarşılar- da, taşımacılıkta kullanılan deve, at, katır, merkep gibi hayvanları sağlayan ve deveci veya katırcı gibi adlarla anılan şahıslar bulunmaktaydı. Kervanlarda tüccarların malları develer tarafından taşınırken, yolcular ise atlarla seyahat etmekteydiler. Katır, deve ve merkeplerden oluşturulan kervanlar genellikle yük taşımacılığında tercih edilirken, mallarının süratle taşınmasını isteyen tüccarlar veya yolcular atlardan oluşturulan kervanları tercih etmekteydiler (Faroqhi 2000:59-61). Kervanlarla şehirlerarası yolculuğa çıkanların hayli fazla olduğu birçok yabancı seyahatnameden anlaşılmaktadır. Buckingham (Buckingham, 1827), Ainsworth (Ainsworth, 1840), Sykes (Sykes, 2000), Tavernier (Tavernier, 1713) ve daha birçok seyyah bu tür kervanlarla seyahat etmişlerdir. Yolcuların kervanlarla seyahati tercih etmelerindeki en önemli neden, kervan yollarında kolluk görevlileri tarafından güvenliğin sağlanmasıdır. Kervanların en önemli özelliklerinden biri de şehre geliş-ayrılış günlerinin belli oluşudur. Transit geçiş yapan kervanlar, yolcu ve yüklerini indirip bindirirken aynı zamanda dinlenme ve konaklama ihtiyaçlarını da gidermekteydiler. Bu itibarla çarşılar, bir nevi şehirlerarası yük ve yolcu taşımacılığının sağlandığı günümüz otobüs terminalleri ile kamyon-tır garajları görevini üstlenmişlerdir. Günümüz otobüs terminalleri ile kamyon-tır garajlarının etrafında olduğu gibi, Osmanlı çarşılarında bulunan han, hamam ve pazarlar, kervanlarla gelen tüccarlar ve yolcular için alışveriş, konaklama ve dinlenme imkânları sunmaktaydı (**Harita 1, 2, 3**).

Çarşılar- da özellikle tüccarlar açısından önemli hizmet sunan bir diğer grup da hamallardır. Hamalların güçlü bir loncaları vardı ve büyük bir kısmı Ermeni ve Türklerden oluşmaktaydı. İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde, iskeleler, gümrükler, köprüler ve semt pazarları, hamalların başlıca çalışma alanlarıydı. (Berber 2010:5-6; Koruluk ve Oğuz 2008:299-300). Şehir dışından kervanlarla gelen malların indirilmesi, dağıtılması veya şehir dışına çıkan kervanlara malların yüklenmesi ve şehri gezmeye gelenlerin tehat-ı revanlarla gezdirilmesi bakımından hamallar, çarşı esnafı içinde önemli bir görev üstlenmişlerdir.

4.2. Sosyal Fonksiyonlar

Ekonomik fonksiyonlardan sonra çarşıların en önemli grubunu sosyal fonksiyonlar oluşturmaktadır. Çarşılar, temel olarak ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği bir alansa da, aynı zamanda şehir halkının ve şehre dışarıdan gelenlerin sosyal ihtiyaçlarının da giderildiği, çeşitli sosyal fonksiyonlarla da tamamlanmış bir sistemdir. Çarşılar- da, han, hamam, cami, medrese, türbe gibi dini yapılar ile dinlenme, konaklama, kişisel hizmetler ve eğitim gibi birçok sosyal fonksiyon alanları yer almaktadır. Bu yapıların bir kısmı Osmanlı dönemi öncesinden kalmışken, bir kısmı da Osmanlı döneminde özellikle bir vakfın veya külliye- nin bir parçası durumundadır.

4.2.1. Dini Fonksiyon

Osmanlı dönemi çarşılarındaki en önemli yapılar arasında camiler gelmektedir. Çarşıların kuruluş yeri üzerinde rol oynayan önemli etmenlerden biri de, şehir halkı ile dışarıdan gelenler tarafından çokça uğranılan cami ve türbelerin varlığıdır. Esas olarak çarşıların pek çoğu bir ulu cami ve bedesten etrafında gelişmiştir. Daha önceden var olan dinî mekânlar da, çarşıların yakın bir yerde kurulmasına zemin hazırlamıştır. Önemli dini fonksiyon alanlarına yakın olan ekonomik faaliyet alanları, ziyaretçilerin birçok ihtiyacını da karşılamıştır. Özellikle Selçuklulardan kalma önemli cami ve türbelerin bulunduğu alanlar, çarşılarla iç içedir ve aynı durum Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Selçuklu dönemi Erzurum, Kayseri, Sivas ve Konya çarşıları, Osmanlı döneminde de devamlılığını korumuştur.

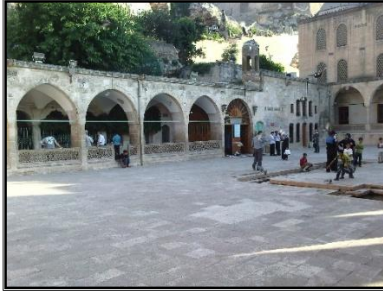
Dini mekânlar, ticaret ve imalat alanlarını kendine çekmekte olup, Osmanlı döneminde birçok cami, çarşılarla iç içedir. Bursa, Erzurum, Diyarbakır, Şanlıurfa, Konya, İstanbul, Edirne, Kayseri, Payas ve daha birçok şehirde bulunan çarşılar incelendiğinde, çarşı ile cami ve türbeler gibi dini mekânların iç içe oldukları görülmektedir. Şehrin ileri gelenleri ve devlet adamlarının kurmuş oldukları vakıflarla, sadece ticari yapılar değil, aynı zamanda dini yapılar da inşa edilmiştir. Genellikle bu ticari yapılardan elde edilen gelirle, bahsedilen dini mekânların bakım ve onarımı da sağlanmaktaydı. Osmanlı döneminde inşa edilen ve cami, medrese, han, hamam, bedesten vb. birçok yapıdan oluşan külliye çok fonksiyonlu bir tesis görevi görmekteydi. Bu nedenle çarşıların oluşumunda külliye büyük bir rol oynamışlardır. Şehir ve çevresindeki kırsal alanlarda yaşayan halk ve özellikle şehir dışından gelen tüccarlar, bir yandan çarşı içinde yer alan camilerde ibadet imkânına sahip olurken, diğer yandan da kutsallık atfedilen cami ve türbe gibi mekânları ziyaret edebilmekteydi. Çarşı ve pazarlar içinde yer alan küçük camiler, esnafın özellikle de öğle namazını kılabilmesine (Bağbancı 2008:347) imkân vermektedir. Bu özelliklerin, şehre aynı zamanda dini bir fonksiyon da kattığı ve bu fonksiyonun en kuvvetli olduğu alanın çarşı olduğu görülmektedir. Erzurum şehrindeki tarihi ticaret merkezi içerisinde günümüze kadar ulaşabilen 8 cami yer almaktadır. Yine bu alan içinde Üç Kümbetler (**Resim 14**) olarak bilinen ve Selçuklulardan kalma 3 türbe yer almaktadır. Konya'nın tarihi ticaret merkezi içinde ve yakın çevresinde, cami, mescit ve türbelerden oluşan birçok yapı bulunmaktadır. Şehrin dinî fonksiyonunun oluşmasında rol oynayan bu yapıların en önemlisi Mevlana Külliyesi'dir. Tarihi ticaret merkezinin doğu kesiminde yer alan Mevlana Külliyesi, başta Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin türbesi ve Mevlevî tarikatının önde gelenlerinin sandukaları, ulusal ve uluslararası düzeyde ziyaretçi çeken bir alan özelliği taşımaktadır. Bunun dışında külliye içinde 5 türbe daha yer almaktadır. Ayrıca külliye içinde semahane, şeb-i arûz havuzu gibi dini önem taşıyan yapılar da mevcuttur. Şehrin tarihi ticaret alanı içinde ayrıca 14 cami ve mescid bulunmaktadır (**Resim 13**). Dini öneme sahip diğer bir çarşı da, Gaziantep (Ayıntab) çarşısıdır. Çarşı ve yakın çevresinde 14 cami yer almaktadır. Bunlardan Handaniye, Tahtalı, Karagöz, Alaüddevle, Karatarla, Hacı Nasır, Boyacı ve Hüseyin Paşa camileri ile Pir Sefa Mescidi çarşılarla iç içedir. Ayrıca çarşı içerisinde halk arasında büyük bir önemi olan Yuşa Peygamber ve Pir Sefa Hazretleri türbeleri bulunmaktadır. Yine Şanlıurfa şehrinin tarihi ticaret merkezinin bulunduğu alanın hemen yakınındaki Dergâh veya Balıklıgöller, dini önemi nedeniyle şehre dini fonksiyon katan bir kompleksdir. Bu kompleks içinde, kutsallığına inanılan iki balıklı göl (Halil-ür Rahman ve Ayn Zeliha), İbrahim Peygamberin doğduğu (**Resim 15**) ve ateşe atıldığına inanılan makamlar, şifalı sular, birçok türbe ve hazire ile 3 cami bulunmaktadır. Tarihi ticaret merkezinin içinde ve çevresinde ayrıca 7 cami vardır. Aynı şekilde Diyarbakır (Diyarbakir) çarşısında ve çevresinde de pek cami yer almaktadır. Bunlar içinde en önemlisi Ulu Cami'dir (**Resim 16**) ve çarşı bu cami etrafında gelişme göstermiştir. Esas olarak ibadet mahallerinin ve kutsallık atfedilen cami veya türbelerin, çarşılarla iç içe veya yakın bir yerde olması, ekonomik ve dini mekânların karşılıklı etkileşiminin bir sonucudur (**Harita 1, 2, 3**).

Resim 13. Konya Mevlana Külliyesi ve Selimiye Camii (2011)

Resim14. Erzurum Üç Kümbetler (2011)

15. Solda Seyyid Şeyh Dede Osman Avni, Türbesi Ortada Hz. İbrahim'in Doğduğuna İnanılan Makam, Sağda Mevlid Halil Cami (2011)

Resim 16. Diyarbakır (Diyarbakir) Çarşısının Merkezinde Yer Alan Ulu Cami (2008)

4.2.2. Sosyal Güvenlik Fonksiyonu (Esnaf Teşkilatları)

Osmanlı dönemi çarşı sisteminin sahip olduğu diğer bir fonksiyon da sosyal güvenliktir. Esas itibariyle yönetsel bir fonksiyon olan sosyal güvenlik fonksiyonunu, çarşı sistemindeki önemi nedeniyle, ayrı bir fonksiyon olarak ele almak daha doğru olacaktır. Sosyal güvenlik fonksiyonu, gerek çarşı-pazarların ve esnaflarının çalışma prensiplerinin düzenlenmesi, gerekse üstlendiği sosyal yardımlaşma görevi nedeniyle çarşı sisteminde ve dolayısıyla da Osmanlı şehirlerinde büyük bir öneme sahiptir. Bu amaçlarla Osmanlı döneminde, ahilik ve lonca gibi sadece şehirde bulunan esnafı değil, şehrin çevresindeki kırsal alanlardaki esnafları da kapsayan çeşitli teşkilatlar kurulmuştur. Esnaf teşkilatları yaygın ve kuvvetli bir yapıya sahip olup idari, mali ve sosyal yönden bazı fonksiyonları olan esnaf ve sanatkâr teşkilatları olarak önemli görevler üstlenmişlerdir (İnalcık 1963:151-152). Sjöberg, bu tip organizasyonları bir yandan ekonomik bir organizasyon olarak tanımlarken, bir yandan da sosyal bir organizasyon olduğunu ifade etmektedir. O'na göre, esnaf teşkilatları özel üyelik koşulları olan, üyelerinin çalışma prensiplerini ve ürettikleri mal ve hizmetlerin fiyatlarını düzenleyen ve aynı zamanda bulundukları şehrin sosyal yapısına da uyum sağlayan, dini fonksiyonları bulunan, üyelerinin yardımıyla zor koşullarda “sosyal sigorta kurumu” olarak görev yapan kuruluşlardır (Sjöberg 1955:440).

“Kardeşlik” anlamına gelen Ahilik kurumunun temeli, Anadolu Selçukluları'na dayanmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra da devam ettirilmiştir. Ahilik teşkilatında esnaf ve sanatkârların uyması gereken kurallar, meslek sırlarının gizliliği, fiyat ve kalite tespiti, herhangi bir sanatı icra etmek için uyulması gereken ilkeler ve aşamalar “fütüvvetname” adı verilen teşkilat nizamnamelerinde belirtilmekteydi. Ahilik, aynı zamanda temelinde dinsel, siyasi ve sosyal değerleri olan ve sosyal yardımlaşmayı hedefleyen bir harekettir (Ağaoğlu ve Hüdaioğlu 1938:63; Çağatay 1983:207; Ocak 1996:264; Ülgener 1951:48). Özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda sistemli bir yapıya dönüşmeye başlayan_ (İnalcık, 1963:151-152) XV.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

yüzyıla kadar sağlam ve bağımsız yapısıyla varlığını sürdüren ahilik teşkilatı, XV. yüzyıl ortalarında zayıflamaya başlamış, XVII. yüzyıldan itibaren de Osmanlı Devleti'nin koymuş olduğu sıkı kurallar ve denetimler nedeniyle özelliğini yitirmeye başlamıştır. Fakat yine de bu teşkilat, devletin sıkı denetimi altında varlığını sürdürmüştür (Ergenç 1978:107; Kazıcı 1988:540-541).

XV. yüzyıldan itibaren “lonca” adı verilen teşkilatlar kurulmaya başlanmıştır (Karpaz 1967:74). Esas itibarıyla lonca, esnaf ve sanatkârların kurmuş oldukları sosyal, maddi ve mesleki dayanışmaya, merkezi otoritenin esnaf ve sanatkârlara uygulayabileceği baskılara karşı korumaya, mesleki sorunların çözümüne ve ilgili kararların alınmasına yönelik bir teşkilat olup, teşkilat işleri için toplantı yapmış oldukları yerleri de ifade etmektedir (Özkaya 1985:65; Ergenç 1978:104; Agaoğlu ve Hüdaioğlu 1938:70). Lonca teşkilatının diğer bir özelliği de “esnaf yardımlaşma sandıkları” olmalarıdır. Esnaf ve sanatkârlardan muhtaç olanlara, özellikle de sakatlık nedeniyle iş görememezlik ve ölüm hallerinde, üyelere ve aile fertlerine bu sandıklardan nakdi yardımlar yapılmaktaydı (Şen 2002:29). Gerileme dönemiyle birlikte etkisini yitiren ve XIX. yüzyılın sonuna kadar varlıklarını sürdüren bu teşkilatlara ait bazı kalıntılar, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir (Talas 1972:590; Eldem 1994:58).

4.2.3. Kişisel Hizmet Fonksiyonu

Osmanlı dönemi çarşı sisteminin diğer bir özelliği de, kişisel hizmet fonksiyon alanlarına sahip olmasıdır. Başta hanlar olmak üzere, berber, hamam ve lokantalar çarşı sistemi içinde yer alan en önemli kişisel hizmet sektörleridir. Bu gruptaki esnaf daha çok şehir dışından gelenlere hizmet vermekteydiler. Asıl fonksiyonu ticaret olan çarşılar, ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda tüccarın gelmesi; konaklama, dinlenme, beslenme ve kişisel bakım gibi ihtiyaçlarının karşılanmasını zorunlu hale getirmekteydi. Bu nedenle han, hamam, berber, lokanta ve kahvaltı, kıraathane/çayhane salonları gibi işyerleri, kişisel hizmet fonksiyonu bakımından önemli görevler üstlenmiştir.

Günümüz otellerinin sahip olduğu fonksiyon itibarıyla, Osmanlı döneminde de şehre dışarıdan gelen yabancıların konaklaması amacıyla, bir vakıf tarafından inşa edilmiş hanlar bulunmaktadır. Bunların bir kısmında hem alış-veriş yapılan dükkânlar, hem de konaklama ve dinlenme amaçlı odalar yer almaktadır. Bu hanların genellikle zeminden alçakta kalan katlarında develikler; ilk katlarında dükkânlar, üst katlarında ise konaklama amaçlı odalar bulunmaktaydı. Bu tür hanlar genellikle 2 ve 3 katlı olarak inşa edilmişlerdir. Sadece konaklama amaçlı olan hanlarda develikler ve konaklama için odalar yer almaktadır. Fakat bu tür hanlarda dükkânlar olmayıp, genellikle bir veya iki katlı olarak inşa edilmişlerdir. Özellikle hanlarda kalanlar, kaldıkları süre içerisinde kayıt altına alınmaktaydılar. Konaklamak isteyenlerin isimleri han defterine kaydedilmekteydi (Çadırcı 1997:72). Böylece şehre gelen yabancılar kayıt altına alınarak kontrol altında bulundurulabiliyorlardı.

Osmanlı dönemi çarşılarına hizmet fonksiyonu kazandıran diğer yapı ise hamamlardır. Hamamlar da diğer imaret ve ticaret yapıları gibi bir vakıf bünyesinde inşa edilmiştir. Genellikle kervanlarla uzak mesafelerden şehre dışarıdan gelen ziyaretçi ve tüccarların temizlik ihtiyacını karşılamaktaydı. İslam dininin temizliğe verdiği önem de şehirlerdeki hamam sayısını arttıran diğer bir etkidir. Bunun yanında hamamlar, şehrin çevresindeki kırsal alanlarda yaşayıp günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere şehre gelenlere ve şehirde yaşayanlara da hizmet vermekteydi. Bazı hamamlar erkek ve bayanlar için ayrı mekânlara sahip olan (Büyükdigan 2003:617) ve çifte hamam olarak bilinen türden olup, bazıları da genelde erkeklere olmak üzere, haftanın belirli gün ve saatlerinde de bayanlara hizmet veren hamamlardı. Ancak bu tür hamamlar genellikle çarşının çevresinde yer almaktaydı. Çarşının içinde ve genellikle hanlara yakın olarak inşa edilmiş olan hamamlar, sadece erkeklere hizmet vermekteydi. Şehre dışarıdan gelen tüccarların veya gezginlerin kullandıkları hamamlar bu grupta yer almaktaydı. Hamamlar bir vakfın külliyesi içinde

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

bulunabildiği gibi, tek başına inşa edilmiş de olabilirdi (**Resim 17, 18**). Payas Sokullu Mehmet Paşa (**Resim 8**) ve Şanlıurfa Yusuf Paşa külliyelerinde bu durum daha açık olarak görülmektedir.

Resim 17. Erzurum Çarşısında Yer Alan Saray Hamamı (2011)

Resim 18. Şanlıurfa (Ruha) Çarşısında Yer Alan Arasa Hamamı (2011)

Kişisel fonksiyona sahip işyerlerinden biri de XVI. yüzyılın ortalarından itibaren açılmaya başlanan kıraathane, kahvehane veya çayhanelerdir. Kıraathaneler, gündelik sosyal, siyasi ve edebi sohbetlerin yapıldığı, bazı eğlencelerin düzenlendiği, kitap, gazete ve dergilerin okunabildiği mekânlar özelliğindedir (Taşkın 2008:360; Yağbasan ve Ustakara 2008:234-239; Ediz 2008:179-189; Anameriç 2006:73-74). Daha sonraki dönemlerde satranç ve tavla gibi oyunlar da oynanabilmektedir. XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar nispeten edebî toplantıların yapıldığı bir mekân olma özelliğini korumuşlardır. Ancak çeşitli nedenlerle dönem dönem kıraathaneler veya kahvehaneler yasaklanarak kapatılmıştır. Özellikle İstanbul'daki kıraathanelerin kapatılıp yerine debbağ ve nalbant dükkânlarının inşa edilmiş olması (Yağbasan ve Ustakara 2008:234-239) kıraathane veya kahvehanelerin çarşı sistemi içinde yer aldığını göstermektedir. Bu nedenle Osmanlı döneminde çarşı sistemi içinde yer alan kıraathane/çayhane/kahvehaneler günümüz şehirlerinin kütüphane, sinema, tiyatro ve müzik mekânlarının görevlerini üstlenerek sosyal anlamda önemli bir yer edinmişlerdir.

Çarşılarda yer alan önemli kişisel hizmet mekânlarından biri de berberlerdir. XVII. yüzyılda Kayseri'yi gezen Evliya Çelebi ve Polonyalı seyyah Simeon, şehrin ticaret merkezi hakkında bilgi verirken esnaf grupları içinde berberlerden de bahsetmektedirler (Evliya Çelebi 1985:143; Andreasyan 1964:158). Yine Diyarbakır çarşısındaki esnaflar arasında berberler de bulunmaktadır (İlhan 1992:48) (**Harita 1, 2, 3**). Berberlerin bazıları çarşı-pazarlarda ve cami avlularında seyyar iken, bazılarının da çarşılarda işyerleri bulunmaktaydı.

4.2.4. Sağlık ve Sosyal Yardım Fonksiyonu

Osmanlı Devleti'nde, İncalcık'ın tabiriyle “hayatın merkezi” olarak kabul edilen çarşıların fonksiyonlarından biri de sağlık ve sosyal yardımdır. Bu amaçla şehrin merkezinde vakıflar bünyesinde hastahane ve imaretler de inşa edilmiştir (İncalcık 1997:119). Dolayısıyla şehir halkı ile şehrin yakın ve uzak çevresinde yaşayan insanlar, tedavi ihtiyaçlarını “şifahaneler” olarak da bilinen hastanelerde karşılamaktaydı. Yine çarşı sistemi içinde yer alan imaretler, aşevi olarak yoksulların ve yolcuların yemek yiyebilecekleri, sosyal hizmet veren hayır kurumlarıydı.

4.2.5. İdarî ve Adlî Fonksiyon

Osmanlı dönemi şehirlerinde fonksiyon alanlarının şehir içindeki dağılışı incelendiğinde, mahkeme ve şehir idaresine ait bina ve sarayların, ticaret ve imalat alanlarına çok yakın oldukları görülür. Bu yönetim fonksiyonu alanları; özellikle han, hamam, bedesten ve çarşı-pazarlarla ikamet alanları arasında, bir nevi geçiş alanı özelliği gösteren kesimde bulunmaktadır. Özellikle Tanzimat'tan sonra devlet tarafından inşa edilen hükümet konakları, birçok devlet kurumunun bir arada olduğu binalar özelliğindedir (Yazıcı 2008:946-947). Osmanlı döneminde, Kastamonu çarşısının batı kesiminde bir mahkeme ve doğu kesiminde ise hükümet konağı yer almaktaydı.

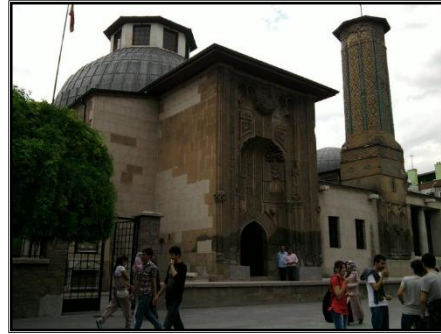
1901 yılında inşa edilen hükûmet konağı aynı fonksiyonunu günümüzde de devam ettirmektedir. Aynı şekilde Konya ve Sivas şehirlerinin tarihi çarşılarının hemen yakınlarında inşa edilen hükûmet konakları günümüzde de aynı amaçla kullanılmaktadır. Yine tarihi Gaziantep çarşısının, günümüz Eski Saray Caddesi çevresinde bulunması, yönetim sarayının Ayıntab çarşısının çok yakınında olduğunu göstermektedir. Benzer durumu tarihi Şanlıurfa çarşısının çevresinde de görmek mümkündür. Fakat şehrin Osmanlı dönemi mahkeme binası bu alana yakınken, hükûmet konağı şehir surlarına yakın bir alanda, Sarayönü olarak bilinen mevkide inşa edilmiştir (**Harita 1, 2, 3**).

4.2.6. Eğitim Fonksiyonu

Osmanlı şehir çarşılarının dış kuşağında veya çevresindeki ikamet alanlarıyla geçiş kuşağında bulunan diğer bir fonksiyon alanı da eğitim kurumlarıdır. Medreseler, genellikle ticaret alanlarının çevresindeki camilerin veya külliyelerin bünyesinde olup, çok az bir kısmı çarşılarla iç içedir. Bursa, Sivas, Konya, Kastamonu, Şanlıurfa, Erzurum, Mardin gibi şehirlerde, bu kuşakta birçok medrese bulunmaktadır. Bununla birlikte, mahalle aralarında bulunan camilerin bünyesindeki medreselerin sayısı daha fazladır. Çarşı sistemi içinde yer alan medreseler genellikle bu alan içindeki külliyeler bünyesinde bulunmaktadır. Örneğin tarihi Kastamonu çarşısının doğusundaki Yakup Ağa Külliyesi'nde bu durumu görmek mümkündür. Kastamonu çarşısının çevresinde, Nasrullah Camii yakınlarındaki Tefikiye, Bayraklı, Münire, Merdiyye, Numaniye, Şükrübey, Kuyulu, Nasrullah; Mahkemealtı mevkiinde Enisiye, Dursun Efendi; Topçuoğlu mevkiinde Semhiyye, Ziyaiye, Evliya Efendi (Güzey, 2010:683-684) gibi birçok medrese yer almaktadır. Şanlıurfa'da da medreseler, çarşı ile ikamet alanları arasındaki kuşakta yer almaktadır. Halil'ür Rahman, Rızvaniye (**Resim 19**), Eyyubi, Sultan Hasan ve İhlasiye medreseleri bu kuşakta yer almışlardır. Bursa, Sivas, Amasya ve Erzurum gibi şehirlerde bir külliye bünyesinde yer alan ve çarşı-pazarlarla iç içe olan medreseler de bulunmaktadır. Bursa'da bulunan İnebey (Ahmet Müftü Paşa), Çendik ve İvaz Paşa medreseleri, ticaret merkezinin dış çemberinde yer almaktadır. Konya, Sivas ve Erzurum gibi şehirlerde, Selçuklular'dan kalan bazı medreseler, nispeten çarşıların içinde kalmışlardır. Konya Karatay, İnce Minare (**Resim 20**), Sırçalı medreseleri ile Sivas'taki Buruciye ve Gök Medrese çarşılarla bir aradayken, Erzurum'daki Yakutiye (**Resim 21**) ve Çifte Minare medreseleri geçiş kuşağında yer almaktadır (**Harita 1, 2, 3**).

Resim 19. Şanlıurfa (Ruha) Rızvaniye Medresesi (2011) (2011)

Resim 20. Konya İnce Minare Medresesi

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

Resim 21. Erzurum Yakutiye Medresesi (2011)

5. SONUÇ

“Çarşı” kavramı birçok araştırmacı tarafından sadece ticaretin ve özellikle de perakende ticaretin gerçekleştirildiği veya şehir halkının günlük ihtiyaçlarını temin ettiği ve bir sokak etrafında dizilmiş dükkânlar topluluğu olarak tarif edilmiştir. Oysa çarşı sadece ticaret değil, aynı zamanda imalat ve çeşitli sosyal fonksiyonları bünyesinde barındıran, birbirini tamamlayan unsurların bir arada olduğu kompleks bir sistemdir. Anadolu’da günümüzde “çarşıya gitmek” ifadesi kullanıldığında, sadece alış-verişe gitmek değil, aynı zamanda, imalata dönük işyerleri ile hamamlar, camiler gibi kişisel ve sosyal hizmet fonksiyonları olan, merkezi konuma sahip olan bir alana gitmek akla gelmektedir. Çünkü çarşılar, şehir halkının ekonomik ihtiyaçları yanında dini, eğitim, sağlık ve idari pek çok sosyal ihtiyacını da karşılayan alanlardır. Bu özellikleriyle Osmanlı şehir çarşıları adeta şehrin kalbini oluşturmuştur.

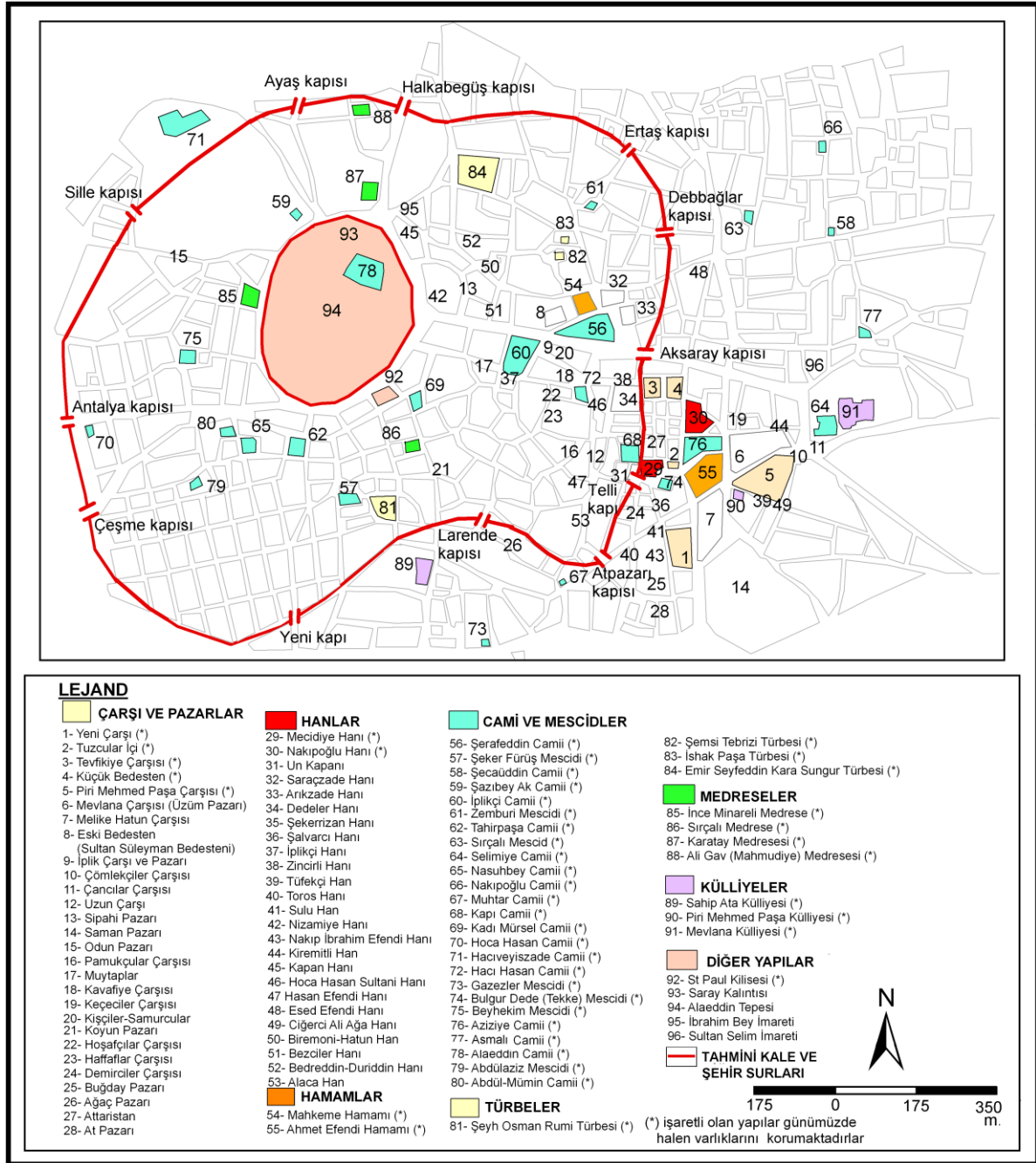
Çarşılar, şehirlerin vazgeçilmez unsurlarından birisidir. Osmanlı ve İslam şehirlerinde imalat ve ticaret yapılan çarşılar şehrin merkezini oluşturmuş ve şehirler, bu merkezler etrafında gelişmiştir. Osmanlı şehir çarşılarında Eski Türk, Selçuklu, İslam şehircilik anlayışlarının ortak özellikleri görülmektedir. Çarşılar, ekonomik ve sosyal bazı kaygılar ön planda tutularak; şehirlerin içkale veya surlarına, şehrin merkezinden dışarı yönelen önemli yollara ve şehirde daha önceki dönemlerden kalma kültürel önemi olan alanlara yakın olacak şekilde konumlandırılmıştır.

Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerindeki çarşılar önemli fonksiyonlara sahiptir. Bu fonksiyonlar, ekonomik ve sosyal fonksiyonlar olmak üzere başlıca iki ana grupta toplanılabilir. Ekonomik fonksiyonlar, ticaret, sanayi (imalat) ve ulaşımdır. Ticari faaliyetler esnaf çarşılarında, hanlarda ve özellikle de bedestenlerde büyük bir önem arz etmekteyken, debbağhaneler, boyahaneler, keçe haneler, saraçhaneler gibi imalata dönük çarşılar ticaret alanlarının çevresinde yer almış ve önemli bir sanayi fonksiyonu üstlenmişlerdir. Şehir içindeki önemli yolların kavşak noktasını oluşturmaları, kervanların yük ve yolcu indirip-bindirdikleri alanlar olması nedeniyle çarşılar, taşımacılık faaliyetlerinin de merkezi konumundadır. Bu özelliği itibarıyla günümüz otogarı veya nakliyat garajlarının fonksiyonuna sahiptir.

Sosyal fonksiyonlar arasında ise dini, sosyal güvenlik, kişisel hizmet alanları, eğitim ve yönetim alanları önemli bir yer tutmaktadır. Çarşı sistemi içinde yer alan camiler ve özellikle de merkezi cami (Ulu Cami) dini ibadetlerin gerçekleştirildiği önemli mekânlar arasında yer almaktadır. Çarşılardaki işleyişin bir düzen içinde yürütülmesi amacıyla kurulmuş olan esnaf teşkilatları, aynı zamanda esnaf ve sanatkârların sosyal dayanışmasını sağlarlar. Bu nedenle çarşılar, sosyal güvenlik açısından önemli bir rol üstlenmişlerdir. Kişisel hizmet alanları, çarşılar içinde yer alan önemli tamamlayıcı unsurlardandır. Han, hamam, berber, lokanta ve kiraathaneler, şehir halkı ile dışarıdan gelen tüccar ve yolculara konaklama, temizlik, eğlence-dinlenme ve çeşitli kültürel hizmetler sunmuşlardır. Bu sosyal fonksiyonlar yanında, çarşı sisteminin dış çemberinden

itibaren başlayan ve ikamet alanlarına geçiş kuşağında yer alan medreseler, mahkeme ve yönetim sarayları, şehir halkının ihtiyaçlarını karşılayan eğitim ve yönetim fonksiyon alanları olmuştur.

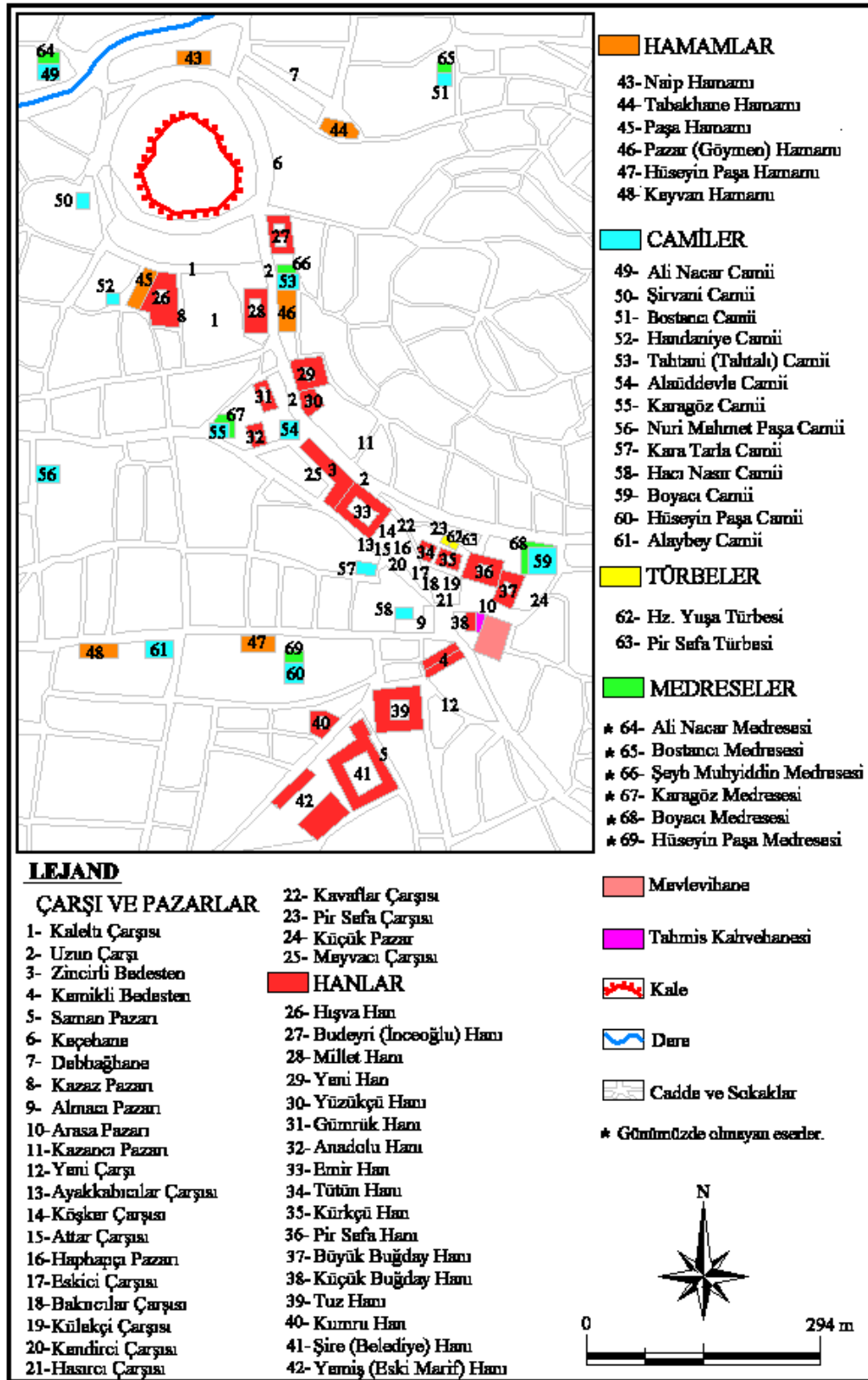
Osmanlı dönemi şehirlerinin çarşıları sahip oldukları bu zengin fonksiyonlar nedeniyle her zaman bir merkez konumunda olmuşlardır. Şehirlerin çarşı merkezli gelişmesi bakımında şehrin “fiziksel”; şehir dışından gelenlerin, şehir halkının ve çevresindeki kırsal alanlarda yaşayanların birçok ihtiyacını temin edebildiği yegâne yer olması bakımından da şehrin “sosyo-ekonomik merkezi” olma özelliklerini yüzyıllar boyunca korumuşlardır. Günümüze ulaşan Osmanlı çarşılarının pek çoğu fonksiyon değiştirmekle beraber, hâlâ ekonomik ve sosyal açıdan canlılığını korumakta ve çok sayıda insan tarafından ziyaret edilmektedir. Bu nedenle günümüzde artık turizm fonksiyonuna da sahip olmuşlardır.

Harita 1. Konya Çarşısı'nda Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanlarının Dağılışı

Turkish Studies

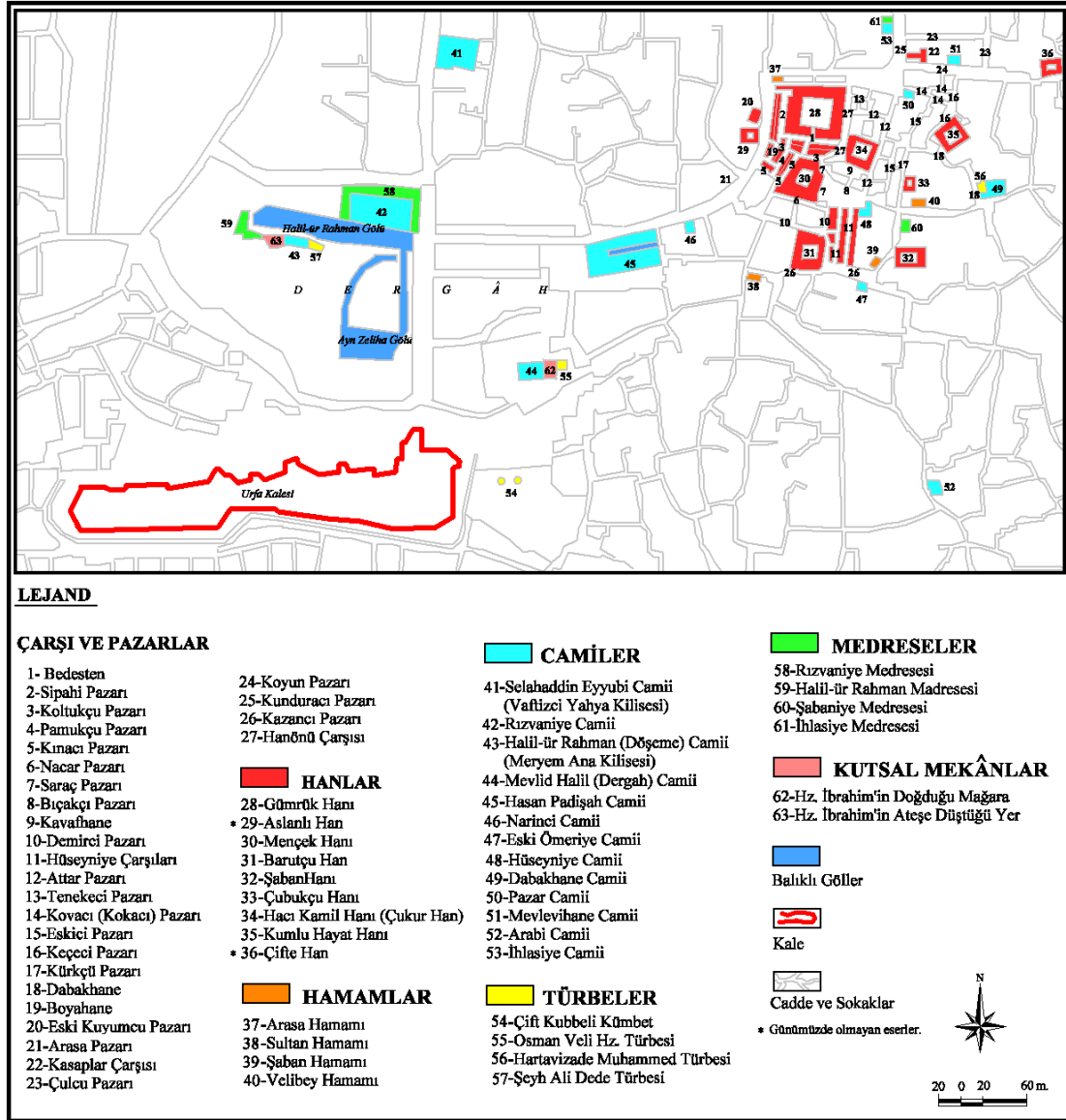
International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

Harita 2. Gaziantep (Ayıntab) Çarşısı'nda Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanlarının Dağılışı

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

Harita 3. Urfa (Ruha) Çarşısı'nda Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanlarının Dağılışı

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu Samet ve Hüdaioğlu, Salahattin (1938) *Türkiye'de İş Hukuku, İş Hukuku Tarihi*, c.I, Ankara, Merkez Basımevi.
- Ainsworth William Francis, (1840), *Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Volume II, Londra, John W. Parker.
- Akdağ Mustafa, (1949), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, 13(51), s. 497-564.
- Akgün Hatice Gökçen, (2005), "16. Y.Y. Osmanlı Kenti İstanbul'da Kent İçi Konumlarına Göre Mimar Sinan'ın Külliye Gruplarında Yer Seçimi Etmenlerinin Tespiti ve Analizi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016

- Alkan Mustafa, (Summer 2008), “Kıvık Vakıfları -Sayısal Bir Tasnif ve Tasvir Denemesi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/4, s.1-18.
- Anameriç Hakan (2006) Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi, *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (19), s. 53-78.
- Andreasyan Hrand (Der.) (1964), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, No:1073, İstanbul, İ.Ü. Edb. Fak. Yay.
- Atalan Özlem, AREL Hasan Şahan, (Winter 2016), “15. ve 16. Yüzyıllara Ait Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/2, p. 217-228 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9488> ISSN: 1308-2140, Ankara, Turkey.
- Aydın Mehmet Akif, (1999), *Türk Hukuk Tarihi*, bs.3, İstanbul, Beta Yayınları.
- Bağbancı Özlem Köprülü, (2008), “Formation of Historical Commercial Centre in Bursa, The First Capital City of Ottoman Empire”, *World Applied Sciences Journal*, , 4(3), s. 343-348.
- Barthold Vasilij Vladimiroviç, (1963), *İslam Medeniyeti Tarihi*, bs. 2 Çev. M. Fuad Köprülü, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Berber Engin, (2010), “İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri”, *European Journal of Turkish Studies* (Online), 11, [http://ejts.revues.org/index4303.html]:1-24, Erişim Tarihi (10. 06. 2013).
- Buckingham James Silk, (1827), *Travels in Mesopotamia*, London, Henry Colburn.
- Büyükdigan İlter, (2003), “Acritical Look At The New Functions Of Ottoman Baths”, *Building and Environment*, (38), s. 617-633.
- Can Yılmaz, (1995), *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Cezar Mustafa, (1989), “Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi”, *IX. Türk Tarih Kongresi* (21-25 Eylül 1981), 3, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, s.1395-1415.
- Cezar Mustafa (1985) *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Yay.
- Çadircı Musa, (1985), *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, VII. Dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Çağatay Neşet, (1983), *Fütüvvetnameler Nedir, Niçin Düzenlenmişlerdir?*, *Makaleler ve İncelemeler*, Konya, Selçuk Üniversitesi Yay.
- Çam Nusret, (1991), “Arasta”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, (3), s. 335-336.
- Çizakça Murat (2006), “Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları”, *Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet*, Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) Yayınları No 38, İstanbul, s. 19-31.
- Ediz İsmail, (2008), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, , 10(1), s. 179-189.
- Eldem Vedat, (1994), *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, , VII. Dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ergenç Özer. “Osmanlı Şehrinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri* (Ankara, 11-13 Temmuz 1977), Ankara, 1978, s. 103-109.

- Ergin Osman, (1993), “Çarşı”, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, , (3), s. 360-362.
- Ersoy Bozkurt, (2001), “Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri”, *Electronic Journal of Oriental Studies (EJOS)*, (M. Kiel, N. Landman, H. Theunissen (eds.), Proceedings of Congress of Turkish Art, Utrecht- Netherlands, August 22-28 1999), 4(16), s. 1-3.
- Erzen Jale Nejd, (1991), *Mimar Sinan Cami ve Külliyesi: Tasarım Süreci Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Evliya Çelebi, (1985), *Seyahatname*, (3), İstanbul, Üçdal Neşriyat.
- Eyice Semavi, (1992), “Bedesten”, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul, , (5), s. 302-310.
- Faroqhi Suraiya, (2000), *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Çev. N. Kalaycıoğlu, bs.3, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi Suraiya, McGowan Bruce, QUATAERT Donald, PAMUK Şevket, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, 2, Ed. H. İncik, D. Quataert, Çev. A. Berktaş, S. Andıç, S. Alper, İstanbul, Eren Yay.
- Güzey Ahmet Rıfat, (Mayıs 2010), “Yeni Ve Yakın Çağlarda Kastamonu’daki Cami-Mescid ve Medreseler”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(2), s. 675-688.
- Halaçoğlu Yusuf, (1993), “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (2), İstanbul, s. 312-453
- Halaçoğlu Yusuf, (1998), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İlhan Mehdi, (1992), “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrini, Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27), s. 45-113.
- İncik Halil, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c.1, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yay.
- İncik Halil, (1963), *The Ottoman Empire, The Classical Age: 1300-1600*, London,
- İncik Halil, (1997), “İstanbul’un İncisi: Bedesten”, haz. M. Özel, *İktisat ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 119-136.
- İnan Kenan, (1996), “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”, *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (7), s. 119-133.
- Karagöz Mehmet, (2009), “XVII. ve XVIII. Asırlarda (1650-1750) Kayseri-İktisat Tarihi’nde Şehir İktisadiyatı Denemesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), s. 259-279.
- Karpat Kemal, (1967), Haşim. *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul, İstanbul Matbaası.
- Kazıcı Ziya, (1988), “Ahilik”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, (1), s. 540-542.
- Kolukırık Suat ve OĞUZ Zekavet Nuran, (2008), “Formel ve Enformel Emek Biçimi Olarak Hamallık ve Hamallar: Isparta Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, , 7(2), s. 297-312.
- Kuban Doğan, (1968), “Anadolu-Türk Şehri, Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Vakıflar Dergisi*, (7), s. 53-73.
- Muşmal Hüseyin, (2006), “1640-1650 Yılları Arasında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, , (20), s. 201-232.

- Ocak Ahmet Yaşar, (1996), “Fütüvvetnâme”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, (13), s. 264-265.
- Özdeş Gündüz, (1998), *Türk Çarşıları*, Ankara, Tepe Yayınları.
- Özkaya Yücel, (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Raymond André., (1995), “Arap Eyaletleri XVI-XVIII. Yüzyıllar”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yay. Yön. R. Mantran, Çev. T. Server, İstanbul.
- Saoud Rabah, (August 2002), Intoduction to the Islamic City, *Foundation for Science Technology and Civilisation (FSTC)*, Chief Editor: S. Al-Hassani, Publication Id:4012, Manchester, s. 1-9.
- Singer Amy, (2007-2011), İmarets, *Israel Academy of Sciences and Humanities, National Science Foundation Grant*, (#657/07):1-27.
- Sjoberg Gideon, (1955), “The Preindustrial City”, *The American Journal of Sociology*, World Urbanism, 60(5), s. 438-445.
- Sykes Mark, (2000), *Dârü'l-İslâm*, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları.
- Şen Murat, (2002), “Osmanlı Devletinde Sosyal Güvenlik: Ahi Birlikleri, Loncalar ve Vakıflar”, *Çimento İşveren Dergisi*, , 16(6), s. 18-40.
- Tabakoğlu Ahmet, (1985), *Gerileme Devrine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Talas Cahit, (1972), *Sosyal Ekonomi*, bs.3, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yay.
- Taşkın Ünal, (2008), “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, , 1(3), s. 343-366.
- Tavernier, Jean-Baptiste, (1713), *Les Six Voyoges De M. J. B. Tavernier-I, En Turquie, En Perse Et Aux Indes*, Paris.
- Ülgener Sabri Fehmi, (1991), *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, Der Yay.
- Ülgener Sabri Fehmi, (1951), *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay.
- Wallerstein Immanuel ve TABAK Faruk, (1999), “Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz, Dünya Ekonomisi (1560-1800)”, *Osmanlı*, (3), s. 202-209.
- Wolfe M. W., (1963), “The Bazaar at Istanbul”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 22(1), s. 24-28.
- Yağbasan Mustafa ve Ustakara Fuat, (2008), “Türk Toplumunda Kahvehane ve Kafelerdeki İletişimsel Ortamı Belirlemeye Yönelik Bir Alan Araştırması, (Gaziantep İli Örneği)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, , 18(1), s. 233-260.
- Yazıcı Nurcan, (2008), “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, , 1(5), s. 943-959.
- Yediyıldız Bahaeddin, (1986), “Vakıf”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (13), s. 153-172.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Şahinalp, M.S. & Günal, V. (2016). “Osmanlı Dönemi Anadolu Şehirleri Çarşı Sisteminin Fonksiyonel Analizi / Functional Analysis of The Bazaar System of Ottoman Period Anatolian Cities”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/8 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9627, p. 335-360.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/8 Spring 2016